

Олег Кукарцев

Національний університет «Львівська політехніка»

ВАРІАТИВНІСТЬ ДЕФІНІЮВАННЯ ТЕРМІНА «ІМПЕРІЯ» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

© Кукарцев О., 2015

Досліджено смислові значення поняття «імперія» в сучасному науковому дискурсі, зокрема в теорії та методології політичної науки. Головна увага приділена аналізу змістовних ознак поняття «імперія», які існують у суспільних науках, а також існуючим труднощам вироблення єдиного визначення імперії.

Ключові слова: імперія, імперсність, влада, підкорення, панування, ієрархія, центр, периферія, політична система, держава, простір.

Oleg Kukarcev

DEFINITIONS OF THE TERM «EMPIRE» IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE

The paper investigates the meanings of the term «empire» in the contemporary scientific discourse, particularly in the theory and methodology of political science. Special attention is paid to the analysis of the concept «empire» in social sciences as well as to some current difficulties in providing its exact definition.

The author emphasises that the analysis of different concepts is one of the most topical issues in the scientific discourse in general and in the theory and methodology of political science in particular. Each knowledge system requires the precise meaning of terms, judgements and inferences. One of such concepts is the word «empire». It has been used in social and political sciences for two thousand years already but only in recent decades it became the subject of scientific investigations.

In general, this research shows that the interest in the term «empire» is a relatively recent phenomenon in political science associated primarily with the attempts to describe and compare some empires or explain the features and dynamics of international relations of the past and the present.

A great variety of definitions of the term «empire» is considered to be the main reason explaining the difficulties in providing a single definition of this concept. On the other hand, the problem is also caused by the insufficiency of the analytical tools of modern social science. There are fundamental divergences in the approaches, primarily due to the differences between the «generalising» and «individualising» methods. Historians, being supporters of the first method, speak about the impossibility of creating the unified theory in defining the term «empire». The regularities revealed in the investigation of pre-modern empires are not always acceptable in the study of modern empires. According to the author's opinion, the joint efforts of historians, sociologists and political scientists can help to give the definition of the concept «empire».

Key words: empire, power, conquest, domination, hierarchy, center, provinces, political system, state, space.

Проблема аналізу смислового обсягу понять є однією з найактуальніших у науковому дискурсі загалом й в теорії та методології політичної науки зокрема. Адже кожна система знань вимагає точності понять, суджень та умовиводів. Одним з таких понять, що активно використовується у суспільно-політичній думці протягом вже двох тисяч років, але тільки в останні десятиліття стало предметом наукової рефлексії, є слово «імперія».

Сучасні дослідники звертають увагу на його невизначеність та багатозначність. У науці склалася доволі непроста ситуація: ступінь наукової розробленості імперської проблематики порівняно високий, саме слово «імперія» та похідні від нього використовують усі, але про зміст, сенс його домовитись не вдається. Загалом наповнення терміна тим чи іншим змістом залежить від автора, від конкретних умов його праці, наукової дисципліни, а також від багатьох інших чинників.

Інтерес до імперії з погляду політичної науки – явище порівняно недавнє та пов'язане передусім із спробами описання та порівняння окремих імперій, або пояснення особливостей конфігурації та динаміки систем міжнародних відносин минулого та теперішнього часу. За словами О. Мотиля: «...імперії як виразно *політичній* системі дісталася мало уваги від фахівців соціальних наук; за останні чотири десятиліття ХХ століття з'явилася лише жменька книжок та статей» [12, С. 15]. Загалом, як зауважив Д. Лівен: «...імперія не була в пошані в істориків попереднього покоління, а у працях політологів та спеціалістів у сфері міжнародних відносин вона посідала маргінальне становище» [9, С. 283]. Сплеск інтересу до імперії необхідно зарахувати до кінця 80-х років минулого століття, який зберігається до сьогодні.

Характеризуючи сучасний стан наукового дослідження проблеми, необхідно відзначити, що сьогодні тема імперії актуалізована у різних галузях суспільно-гуманітарного знання: історичному (в дослідженнях світової історії та політичної історії), філософському (філософії історії, філософії політики, соціальній філософії), соціологічному (історичній соціології, політичній соціології), політологічному, юридичному. Серед авторів, які вдавалися до аналізу категорії «імперія», необхідно відзначити праці М. Дойла [19], О. Мотиля [12], Р. Суні [13; 27], Д. Лівена [9], М. Бейсінгера [1], Г. Мьонклера [25], Ч. Майера [24], Дж. Річардсона [26], А. Філіппова [15], І. Яковенко [17], С. Каспе [6; 7], А. Магуна [10], В. Матвєєва [11], Е. Дамірчієва [5], Ш. Шогенова [16]. Названі дослідники вивчали основні інтерпретації терміна «імперія» і пропонували своє трактування, виводячи його або з існуючих у науці підходів, або на основі критики праць своїх попередників. В літературі також наявні спеціальні колективні монографії та збірки матеріалів міжнародних конференцій, присвячені проблемі пошуку змісту та меж застосування поняття «імперія» [2; 18; 21; 22; 23].

Незважаючи на недавній сплеск інтересу до «імперії», вона залишається найменш раціоналізованою й критично осмисленою категорією сучасних суспільних наук, особливо порівняно з такими термінами, як «держава» або «нація». Як відзначає російський вчений С. Каспе, саме поняття «імперія», будучи одним із найуживаніших у політичній лексиці, водночас лише інколи супроводжується змістовним визначенням терміна. «Саме тому, – за його словами, – навіть найцінніші окремі спостереження не утворюють цілісної картини, яка дала б змогу перевести подальші дискусії на порівняно міцний фундамент термінологічної ясності. Справді, поняття імперії до теперішнього часу залишається нечітко концептуалізованим» [6, С. 19]. Такий стан речей у сучасній суспільно-гуманітарній науці зумовлює подальшу актуальність та наукову значущість розроблення дефініції «імперія».

Саме слово «імперія» походить від лат. слова *imperium* – похідне від дієслова *imperare* – владарювати, управляти. Поняття *imperium* – це первісно «влада», «вищі повноваження, необмежені повноваження». Виключно у такому сенсі воно вживалося принаймні до I ст. до н.е., коли йшлося про наділення вищою владою та повноваженнями консулів та інших вищих магістратур [14, С. 3–4; 20, С. 214]. Пізніше це поняття було розширене і стало позначати право Риму повелівати підкореними народами, імперію стали розуміти як поєднання вищої вселенської влади та певної території і народу. У такому значенні, як відзначає французький дослідник Д. Лівен, у Стародавньому Римі термін *imperium* набув чітко визначеного політичного та інституційного смислу, наближеного до сучасного поняття законного суверенітету [9, С. 287]. Внаслідок своїх зв'язків з

римським імперським державним устроєм, з претензією Риму на світове панування, а згодом із усім християнським світом, це слово незабаром стало позначати владу, яка претендує на загальний характер, або принаймні владу над величезними просторами. Протягом останніх двох тисяч років слово «імперія» часто зберігало це значення державного утворення, яке має політичну владу над домініонами, віддаленими на велику відстань від своєї метрополії [9, С. 287; 26].

У наш час дослідники проблеми імперій – як політологи, так й орієнтовані на їхній підхід історики, – сформулювали кілька родових ознак «імперії» [8, С. 23]. Найперше, на що звертається увага, – це її політичний характер. Імперія розуміється багатьма дослідниками як певна форма панування та контролю. Тобто імперія – передусім тип соціально-політичної системи, соціальні відносини, всередині якої мають владно-ієрархічний характер. Критерій ієрархізму означає, що в імперській системі вертикальні владні відносини є значущіші, ніж горизонтальні. Наприклад, М. Дойл оголошує імперію «...системою взаємодії між двома політичними одиницями, одна з яких – домінуюча метрополія, яка здійснює політичний контроль над внутрішньою та зовнішньою політикою, тобто чинним суверенітетом іншої одиниці – підпорядкованої периферії», а Дж. Армстронг розглядає імперію, як «складну політичну спільноту, яка інкорпорувала малі політичні одиниці» [13, С. 13].

Головну методологічну складність становить неоднорідна, гібридна природа імперії. З одного боку, будь-яка імперія є політичною системою, яка активно діє у сфері міжнародних відносин, тобто усебічно втягнена у загальносвітові процеси. Проте, з іншого боку, імперії, внаслідок своєї автономної структурованості, незмінно претендують на самодостатність, тяжіючи до замкненості та ізоляваності. Остання обставина утім не скасовує притаманного імперіям прагнення до експансії, поширення свого правління на усе нові землі та народи.

Істотна їх ознака полягає у тому, що будь-яка імперія принципово розімкнена у просторовому плані, інтенціонально безмежна, спрямована до збігу з ойкуменою. За словами С. Каспе, значні територіальні розміри й пов'язана із ними, хоча й опосередковано, безмежність, – як правило, потенційна в плані реальної політики, але цілком актуальна як специфічна картина світу [7, С. 50]. Кордони імперій принципово відмінні від кордонів національних держав: оскільки імперії ґрунтуються на завоюваннях, їх рубежі є тимчасовими, вони не є природними у фізичному (географічному) або культурному сенсі, але є фронтами – пограничними або контактними зонами.

Важливою сутнісною ознакою імперії виявляється наявність у ній надпотужного – як в інституціональному, так й у ціннісному відношенні – макросоціального центру. Класичне визначення імперії, яке належить Ш. Айзенштадту, ґрунтується саме на розробленому Е. Шилзом концепті центру: «Термін «імперія» переважно використовується для позначення політичної системи, яка охоплює великі, порівняно сильно централізовані території, у яких центр втілений як постать імператора, так і центральні політичні інститути, що утворюють автономну одиницю. Далі, хоча імперії, як правило, ґрунтувалися на традиційній легітимації, вони часто використовували дещо ширші, потенційно універсальні політичні та культурні орієнтації, які виходили за межі того, що було властиве будь-якій зі складових імперій частин» [6, С. 20].

Подібної методології дотримується інший авторитетний дослідник імперій О. Мотиль. Згідно з його визначенням, під імперією необхідно розуміти «...ієрархічно організовану політичну систему, що має втулкоподібну будову – як колесо без обода, – в якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії» [12, С. 19]. Отже, суть імперії, як припускається, полягає у постійному відтворенні моделі «домінуючий центр – підпорядкована периферія», причому згадані елементи імперської структури розташовуються у територіально різних регіонах. Відповідно увесь обмін ресурсами – грошима, товарами, інформацією, людьми – в імперіях відбувається виключно через центр, а не безпосередньо між регіонами.

Особливий характер відносин, які пов'язують ядро і периферію – вищезгадане «колесо без обода», – зовсім не вичерпують усі характеристики імперій. Їх істотною ознакою є відсутність або

обмеженість асиміляції населення щойно включених до складу держави територій, збереження ними своїх етнокультурних особливостей. Імперія відзначається етнокультурною та етнополітичною неоднорідністю імперського простору та його складенням у порівняно єдиний соціально-політичний організм шляхом створення особливого режиму взаємодії центральної та периферійних еліт і чітким відмежуванням уніфікованих зон соціальної комунікації від таких, де ця уніфікація недоцільна.

Однією з головних ознак імперії є присутність у механізмах легітимації і у політичній практиці універсалістських орієнтацій, аж до претензії на вселенський сенс власного буття й утвердження «космічного суверенітету» (термін М. Дюверже) [7, С. 51]. Імперський універсалізм постає як певна культурна, за своїм змістом, інтенція, й конкретний політичний смисл імперії обов'язково має глибинне культурне підґрунтя, хоча формалізована його експлікація є скоріше винятком. Неважко зауважити, що спільним знаменником для усіх «критичних» ознак імперії є їхня локалізація на перетині сфер культури та політики. Отже, імперський характер політичних систем визначається не стільки характером політичних інститутів, скільки змістом внутрішньо неоднорідної політичної культури, яка у цих інститутах формується, через них виражається і є первинною щодо інститутів [6, С. 29].

Для розуміння того, чим є імперія, вкрай важливе питання про її співвідношення з державними системами іншого типу, насамперед з державою-нацією. Модель національної держави діаметрально протилежна до імперської моделі, про що свідчить уся європейська історія [2]. Європейська національна держава народжувалась як *неімперія* або навіть *антиімперія*. Вона вела з імперіями тривалу та запеклу боротьбу, у якій зрештою перемогла. Такі історичні події, як Вестфальський мир 1648 р. та Віденський конгрес 1814–1815 рр., засвідчили, що як основу для свого подальшого розвитку європейські держави обрали зовсім не-імперську систему територіальних суверенітетів. Як політико-територіальні структури імперія та держава-нація становлять «ідеальні типи», які протистоять один одному – перший з них заперечує, а другий втілює право націй на самовизначення [3, С. 41–42]. Можна погодитись з думкою Д. Лівена, що «імперія за визначенням є антиподом демократії, народного суверенітету та національного самовизначення» [9, С. 286].

Підсумовуючи, відзначимо, що серед головних причин, які пояснюють труднощі вироблення єдиного визначення імперії, є їх широке розмаїття. З іншого боку, складність дослідження спричинена обмеженістю аналітичного інструментарію сучасного суспільствознавства. Існують принципові розбіжності у підходах, зумовлені передусім відмінностями методів індивідуалізуючих та методів генералізуючих. Історики, як прибічники першого методу, переважно вказують на принципову неможливість створення універсальної теорії або визначення імперії. Так, наприклад, не завжди закономірності, виявлені під час вивчення імперій домодерних, прийнятні для імперій модерних. Вказується на обмежену продуктивність пошуків об'єктивуючих маркерів «імперськості», чи то структуру відносин центру-периферії, систему імперського управління чи організацію територій [4, С. 396]. На думку істориків, не існує імперії «взагалі» як певної вічної субстанції, а є багато історично різних імперій, часто з протилежними характеристиками [8, С. 28–29]. Від себе скажемо, що критика генералізуючих підходів не означає неможливості виявлення спільних ознак імперій. У прагненні до понятійної чіткості концепту «імперія» перспективним є шлях координації зусиль істориків з ученими-політологами, соціологами, культурологами.

1. Бейссингер М. *Переосмысление империи после распада Советского Союза* / М. Бейссингер // *Ab Imperio*. – 2005. – № 3. – С. 35–88. 2. Бурбанк Д. *Траектории империи* / Д. Бурбанк, Ф. Купер // *Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма* / ред.-сост. И. Герасимов, М. Могильнер, А. Семенов. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 325–361. – (Новые границы). 3. Бусыгина И. *Sum ergo cogito. Политический мини-лексикон* / И. Бусыгина, А. Захаров. – М.: Московская школа политических исследований, 2006. – 240 с. 4. Герасимов И. *Новая имперская история и вызовы империи* / И. Герасимов, С. Глебов, Ян Кусбер и др. // *Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма* / ред.-сост. И. Герасимов, М. Могильнер, А. Семенов. – М.: Новое издательство,

2010. – С. 383–418. – (Новые границы). 5. Дамирчиев Э.И. оглы. Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования [Электронный ресурс] / Эмин Исахан оглы Дамирчиев: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 – Теория и философия политики, история и методология политической науки. – М., 2010. – 30 с. – Режим доступа: http://new.philos.msu.ru/uploads/media/201006_damircheev.pdf. 6. Каспэ С. Империя и модернизация: Общая модель и российская специфика / С. Каспэ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 256 с. 7. Каспэ С. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма / С. Каспэ. – М.: Московская школа политических исследований, 2007. – 320 с. 8. Кривушин И.В. В погоне за фантомом? Проблема империй в исследовательской перспективе / И.В. Кривушин // Имперский вопрос – национальный ответ: сб. науч. ст. / отв. ред. А. Л. Рябинин; ред.-сост. Г. В. Лукьянов. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 21–29. 9. Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Д. Ливен // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма / ред.-сост. И. Герасимов, М. Могильнер, А. Семенов. – М.: Новое издательство, 2010. – С. 283–323. – (Новые границы). 10. Магун А. В. Империализация (Понятие империи и современный мир) / А. В. Магун // Политические исследования (Полис). – 2007. – № 2. – С. 63–80. 11. Матвеев В. Е. Концепт «империя» в современной научной литературе [Электронный ресурс] / Матвеев В. Е.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования. – Томск, 2008. – 27 с. – Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000340349/000340349.pdf>. 12. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 200 с. 13. Суни Р. Империя как она есть: имперская Россия, «национальное» самосознание и теории империи / Р. Суни // *Ab Imperio*. – 2001. – № 1–2. – С. 9–72. 14. Уколова В. И. Империя: исторический опыт Рима [Электронный ресурс] / В. И. Уколова // Вестник МГИМО-Университета. – 2008. – № 2. – С. 3–10. – Режим доступа: http://www.vestnik.mgimo.ru/filesserver/02/vestnik_02-01.pdf. 15. Филиппов А. Ф. Наблюдатель империи (империя как социологическое понятие и политическая проблема) / А. Ф. Филиппов // Вопросы социологии. – 1992. – Том 1, № 1. – С. 89–120. 16. Шогенов Ш. Х. Роль концепта «империя» в познании глобализирующегося мира (социально-философские аспекты темы) [Электронный ресурс] / Ш. Х. Шогенов: автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 – Социальная философия. – М., 2007. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/rol-kontseptna-imperiya-v-poznanii-globaliziruyushchegosya-mira-sotsialno-filosofskie-aspekty>. 17. Яковенко И. Г. От империи к национальному государству (попытка концептуализации процесса) / И. Г. Яковенко // Политические исследования (Полис). – 1996. – № 6. – С. 117–128. 18. *After Empire: Multiethnic Societies And Nation-building. The Soviet Union and The Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* / Edited by Karen Barkey and Mark von Hagen. – Boulder, CO: Westview Press, 1997. – 208 p. 19. *Doyle M. W. Empires* / Michael W. Doyle. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1986. – 408 p. 20. *Encyclopedia of Power* / Edited by Keith Dowding. Thousand Oaks. – CA: SAGE Publications, 2011. – 784 p. 21. *Imperial Formations* / Edited by Ann Laura Stoller, Carole McGranahan, and Peter C. Perdue. – Santa Fe: School for Advanced Research Press, 2007. – 448 p. 22. *Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire* [Электронный ресурс] / Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. – 273 p. – (21st Century COE Program Slavic Eurasian Studies, № 13). – Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no13_ses/contents.html. 23. *Le Concept d'empire* / M. Duverger (dir.). – Paris: Presses universitaires de France, 1980. – 488 p. 24. *Maier C. S. Among Empires: American Ascendancy and Its Predecessors* / Charles S. Maier. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. – 384 p. 25. *Münkler H. Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the United States* / Herfried Münkler [translated from german by Patrick Camiller]. – Malden, MA: Polity Press, 2007. – 264 p. 26. *Richardson J. The Language of Empire: Rome and the Idea of Empire From the Third Century BC to the Second Century AD* / John Richardson. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 232 p. 27. *Suny R. G. Studying Empires* / Ronald Grigor Suny // *Ab Imperio*. – 2008. – № 1. – С. 205–213.